

ABSTRACT: The fencing of the ceremonial courtyard in the Wilanów royal palace rarely attracted scholarly attention. However, a recent archaeological survey and archive inquiries brought to light new research material, which allows a more detailed description of the transformations of this part of the residence's spatial arrangement. The barrier, for the first time visible in the site plan of 1682, consisted of a row of pillars with spans filled with iron railings. After Elżbieta Sieniawska purchased the Wilanów estate, the space of the ceremonial courtyard was restricted by the construction of the palace's wings. The alterations may have included the courtyard's fence, as shown by the 17th- and 18th-century site plans and the discovery of the remains of two variants of its course during excavations. When the palace was owned by Maria Zofia and August Czartoryski and Izabela Lubomirska, the fence consisted of stone columns alternating with wooden ones; some of the pillars were later demolished or exchanged for stonework. In 1784, as a result of the construction of new pavilions at the southern wing, the fence lost its practical function and deteriorated. Destroyed during military operations in 1794, it was rebuilt almost entirely of wood. In 1801, Stanisław Kostka Potocki had both courtyards and the barrier dismantled and replaced with an oval lawn. Potocki sought to transform the setting of his residence according to the fashion of the day, that is, in the spirit of English designs he had seen during his travels and the Puławy estate with which he was familiar. His actions were intended to increase, not without an element of rivalry, the splendour of his family.

KEYWORDS: Wilanow Palace, ceremonial courtyard, *cour d'honneur*, fence, colour scheme, gatepost

„CAŁE OGRODZENIE TO OGRÓD”. PRZEGRODA DZIEDZIŃCA PAŁACOWEGO W WILANOWIE, JEJ DZIEJE I LIKWIDACJA W CZASACH STANISŁAWA KOSTKI POTOCKIEGO

“THE ENTIRE FENCING
IS A GARDEN”.
A PARTITION IN THE
WILANÓW PALACE
COURTYARD, ITS HISTORY
AND ITS DISMANTLING
IN TIMES
OF STANISŁAW KOSTKA
POTOCKI

DOI:10.36135/MPKJIII.01377329.2019.SWXXVI.pp.35-56

Michał Witkowski
Oddział Konserwacji Archiwaliów
Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Wszyscy, którzy przybywają do pałacu w Wilanowie, wiedzą zapewne tyle, że Jan Sobieski, ostatni z polskich bohaterów, zbudował go, mieszkał w nim i tu zmarł. Pamiątkę po tym wojowniku i ogólne wyobrażenie jakie mamy o zwyczajach i stosunkach naszych protagonistów spodziewamy się odnaleźć w Wilanowie, w tych wielkich budowlach, których na wpół gotyckie kształty połączone z pewnymi ozdobami włoskimi przyciągają wzrok swymi statecznymi bryłami. Ten rodzaj architektury przywodzi na myśl trwałość tyleż majestatyczną, co melancholijną, przydaje on [widocznemu tu] odrodzeniu sztuk aurę feudalizmu. Taki wygląd pałacu sprawia, że ma on bardziej cechy więzienia niż wiejskiej posiadłości¹.

1 S.K. Potocki, *Description de Vilanow*, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Publiczne Potockich (dalej: APP), sygn. 249, s. 349. „Tous ceux qui viennent a Chateau Vilanow sauvent a peu pres, que Jean Sobieski le dernier des Heros de la Pologne, le batit, l'habite et mourut. Un souvenir de ce guerier et seul idee que nous nous faisons des meurs et des usages de nos agens on s'attend a trouver

Studia Wilanowskie
t. XXVI, 2019
s. 35–56
Rocznik, ISSN: 0137-7329

Ten zaskakujący na pozór sąd Stanisław Kostka Potocki zawarł w swoim *Opisie Wilanowa* prawdopodobnie około 1802 roku. Potocki pracował już wówczas trzeci rok nad przebudową dawnej siedziby Sobieskich, którą w roku 1799 otrzymała od matki Izabeli Lubomirskiej jego żona Aleksandra². Efektem tych projektów była zupełna reorientacja osi dotychczasowego założenia *entre cour et jardin* i nadanie posiadłości wilanowskiej formy nowoczesnej struktury gospodarczej, „villa nuova”, jak napisał w dalszym ciągu swojego dzieła³. Piławita zlikwidował zachowany do końca XVIII wieku układ dwóch przedzielonych ogrodzeniem dziedzińców, gospodarczego i paradnego, zastępując przegrodę dziedzińcową owalnym gazonem.

Niemal zupełny brak materiałów ikonograficznych i mało wykorzystywane dotychczas źródła archiwalne były powodem, dla którego w literaturze naukowej z reguły tylko odnotowywano istnienie ogrodzenia *cour d'honneur*, uszkodzenia tej konstrukcji w czasie insurekcji 1794 roku i jej późniejsze usunięcie, jedynie sporadycznie zajmując się wyglądem i funkcją przegrody⁴. Zachowane archiwalia i niedawno przeprowadzone sondażowe badania archeologiczne przynoszą jednak znacznie obfitszy materiał badawczy, który pozwala opisać przekształcenia tego elementu kompozycji przestrzennej założenia i umieścić go w szerszym kontekście sztuki XVII i XVIII wieku, a także zastanowić się nad przyczynami jego rozbiórki.

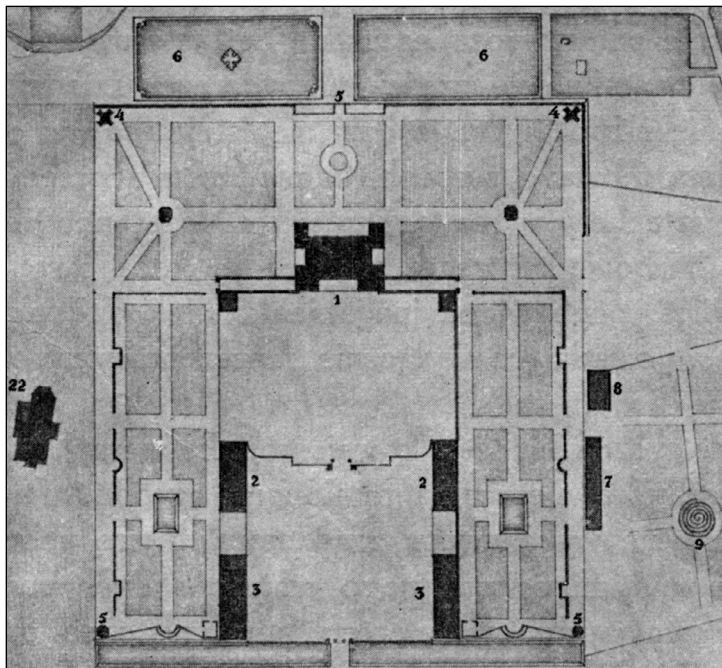
Z najwcześniejszego okresu rozbudowy pałacu wilanowskiego nie zachowały się żadne informacje na temat budowy przegrody dziedzińcowej. Z listów Augustyna Locciego, który dziedziniec nazywał „podwórzem”, wiadomo jedynie, że od września do października 1681 roku trwała

---

a Vilanow de ces grands batiments dont les formes a demi-gothiques s'alienent a quelque decorations italiens frappent l'oeil par des masses imposantes. Ce genre tient a la solidite majestieux mais triste, il garde a la renaissance des arts, un aire de feodalite. Cet aire de Chateau fait qui presente plustot q'aspect d'une prison que d'une campagne”. [We wszystkich cytatach w tekście zachowano ortografię oryginału]. Na temat tego rękopisu zob. też J. Polanowska, *Twórczość architekta amatora*, Warszawa 2009, s. 52–53.

- 2 Działalność Piławity w Wilanowie omówiła ostatnio szczegółowo J. Polanowska, *op. cit.*, zwłaszcza s. 251–288.
- 3 „pas de chateau mais de ce que les Italiens appellent une Villa au campagne situe dans ces environs d'une ville”, AGAD, APP, sygn. 249, s. 396. Por. J. Polanowska, *op. cit.*, s. 101.
- 4 J. Starzyński, *Wilanów. Dzieje budowy pałacu za Jana III*, Warszawa 1933 („Studia do dziejów sztuki w Polsce”, t. 5), s. 25–26; wyd. 2: Warszawa 1976; W. Fijałkowski, *Wilanów. Pałac i ogród*, Warszawa 1954; H.E. Scholze, *Pałac w Wilanowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 4, 1959, nr 3–4, ryc. 5, s. 192; ryc. 7, s. 194 i s. 202; W. Fijałkowski, *Wilanów i zespół pałacowo-ogrodowy*, Warszawa 1962, s. 15, 30; *idem*, *Wilanów*, Warszawa 1973, s. 35, 84, 91; *idem*, *Wilanów. Rezydencja króla zwycięzcy*, Warszawa 1983, s. 17, 124; J. Cydzik, W. Fijałkowski, *Wilanów*, Warszawa 1989, s. 32, 37, 47–48; W. Fijałkowski, *Królewski Wilanów*, Warszawa 1997, s. 14, 105, J. Polanowska, *op. cit.*, s. 254.

budowa głównej bramy⁵. Podział dziedzica na dwie części po raz pierwszy pokazuje niezachowany obecnie plan inżyniera królewskiego Adolfa Boya, wykonany w lutym 1682 roku⁶. Przegroda została zaprojektowana na osi północ-południe, dokładnie w połowie odległości między główną bramą wjazdową a elewacją pałacu, między narożami ścian szczytowych budynków spichrzów pałacowych. Tak utworzony dziedziniec honorowy był w czasach króla Jana III wyraźnie szerszy i przez to większy w stosunku do przeddziedzica (il. 1).

il. 1

A. Boy, Plan sytuacyjny Wilanowa, 1682, fragment

Obrys ogrodzenia przy narożach budynków gospodarczych miał formę ćwierci okręgów zachodzących na dziedziniec gospodarczy. Przechodził następnie w linię równoległą do korpusu głównego pałacu, po czym dwukrotnie łamał się pod kątem prostym, tworząc ryzalit wysunięty w kierunku zachodnim i szerszy niż korpus pałacu. Pośrodku tego występu umieszczony był przejazd bramny, tuż za którym znajdowały się dwa obiekty, być może słupy kamienne lub rzeźby. Jedynek element uważany za fragment pierwotnej przegrody, to odnaleziony w czasie remontu pałacu w latach 1954–1964 ubiegłego wieku słup

⁵ J. Starzyński, *op. cit.*, 1976, s. 90–95.

⁶ *Planta Wilanów. Anno 1682. Mensis Februarij Mensuravit et Delineavit Adolphus Boy Capitön et Ingön S. R. M.*, zob. J. Starzyński, *op. cit.*, 1933, s. 25, ryc. 15 i s. 91. Z powodu odmiennego od rzeczywistego przebiegu muru oporowego tarasu, uważany jest przez niektórych badaczy za projekt założenia pałacowego; por. A. Gołębniak, A. Jankowski, *Badania archeologiczne Ogródów Królewskich w Wilanowie – sezon 2004/2005*, „Monument. Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków”, 2, 2005, s. 291, 301.

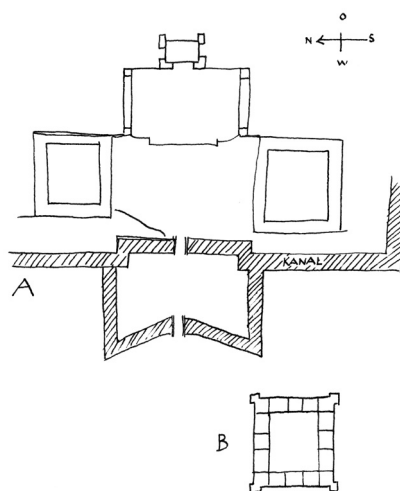
il. 2

Słup bramny ogrodzenia dziedzińca honorowego, XVII w.(?); wł. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie

bramny z dekoracją floralną i godłem herbowym króla Jana III⁷. U początków działalności Potockiego w Wilanowie wykorzystany został po rozcięciu jako stopnie schodów zewnętrznych pałacu. Forma ornamentu powtarza motywy dekoracyjne znane z wnętrza budynku, ale obecne też w wykonanych przez Johanna Georga Plerscha około 1728 roku płycinach głównej bramy pałacowej⁸. Mogło być to wynikiem świadomego nawiązania do motywów dekoracyjnych z czasów Sobieskiego, przy wykorzystaniu tych samych wzorów⁹ (il. 2).

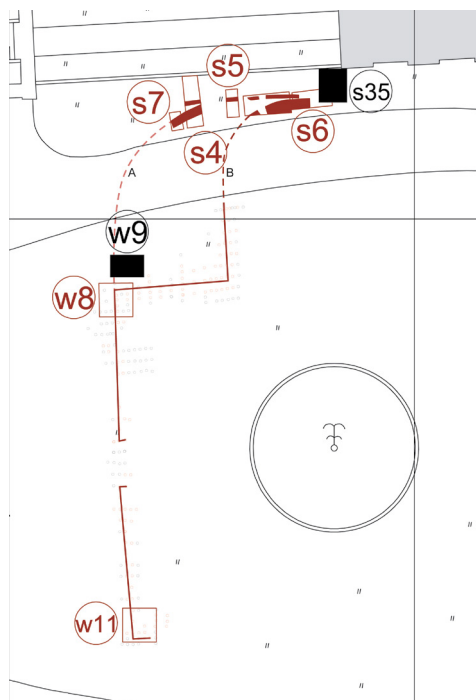
Plan Boya, a także ołówkowy szkic Johanna Christopa Naumanna, architekta Augusta II Sasa, w porównaniu z późniejszymi planami pałacu z XVIII wieku, ukazują zastanawiające różnice w rozplanowaniu przegrody *cour d'honneur*¹⁰. Na wcześniejszych rysunkach występ ogrodzenia dziedzińca honorowego jest wyraźnie szerszy, ale zarazem płytszy w stosunku do planów z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych XVIII wieku¹¹. Wyjaśnieniem tej niekonsekwencji w zachowanych materiałach planistycznych może być zmiana koncepcji przebiegu przegrody w trakcie budowy lub w okresie późniejszym¹². Badania archeologiczne prowadzone w 2003 roku faktycznie odsłoniły w północnej części dziedzińca pozostałości fundamentów stanowiących dowód istnienia dwóch koncepcji podziału dziedzińca pałacowego¹³ (il. 3–4).

- 7 Nr inw. Wil.RzA.95, piaskowiec, wymiary maksymalne obu zestawionych części 148 x 36,5 x 35 cm. Za udostępnienie powyższych informacji dziękuję Pani Agnieszce Świttek. Tylna strona bloku nie jest opracowana rzeźbiarsko, a powierzchnie boczne nie noszą śladów kotwienia w nich przesłęd ogrodzenia.
- 8 Wstęgi i kwiatostan akantu wykazują podobieństwo do dekoracji obramowania plafonu w Pokoju Sypialnym Królowej z 1682 roku. Stylizowane liście akantu oparte są na ilustracjach z wzorników Jeana le Pautre'a.
- 9 Np. *Metamorphoses en rondeau* Isaaca de Benserade'a z 1676 roku, z których w XVII wieku wybrano wzory do malowideł w Gabinecie Królowej, w czasach Sieniawskiej posłużyły za źródła kompozycji supraport w skrzydłach pałacu; zob. M. Baran, M. Witkowski, *Gabinet Królowej al Fresco malowany w świetle nowych odkryć*, „Wilanowski Informator Konserwatorski”, 2014, s. 56–71; R. Nestorow, *Pro domo et nomine suo. Fundacje i inicjatywy artystyczne Adama Mikolaja i Elżbiety Sieniawskich*, Warszawa 2016, s. 274.
- 10 Zob. H.E. Scholze, *op. cit.*, s. 194, ryc. 7.
- 11 Por. niżej. Oprócz odmiennego rzutu brak jest również bocznych przejść przy narożach spichrzów.
- 12 Była to częsta praktyka. Przykładem jest zrealizowana w latach 1679–1682 przez Jules'a Hardouin-Mansarta zmiana ogrodzenia dawnego przeddziedzińca w Wersalu; zob. A. Heitzmann, J. Vorenger, J. Treuillot, *Fouilles archéologiques de la Grille royale du château de Versailles (2006). Les restes fauniques du fossé nord de Le Vau. Étude archéozoologique préliminaire*, „Bulletin du Centre de Recherche du Château de Versailles”, 2011, <https://journals.openedition.org/crcv/10941> (dostęp: 23 II 2019).
- 13 Zob. A. Golembnik, A. Jankowski, *op. cit.*, s. 277–282. Według autorów zrealizowano tylko jedną z nich, widoczną na osiemnastowiecznych planach założenia.

il. 3

J.Ch. Naumann, Szkic rozbudowy pałacu w Wilanowie, ok. 1710

il. 4

Rekonstrukcja przebiegu muru ogrodzenia dziedzińca honorowego;
za: A. Gołębniak, A. Jankowski, *Badania archeologiczne Ogródów Królewskich w Wilanowie – sezon 2004/2005*, „Monument. Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków”, 2, 2005, s. 281, il. 3

Bariera była złożona z większej liczby słupów, skoro w treści rachunków za naprawę ogrodzenia w 1702 i 1703 roku mowa jest o „przęsłach” i najprawdopodobniej wypełniona była sztachetami żelaznymi, naprawiał je bowiem ślusarz¹⁴. Jej wygląd przypominał zatem do pewnego stopnia, z wyjątkiem rzutu, *grille* Dziedzińca Królewskiego w Wersalu znany z ryciny Izraela Silvestre’a z 1674 roku¹⁵. Projekt przegrody mógł być akceptowany przez samego króla, tak jak miało to miejsce między innymi w przypadku wyboru żelaznych krat do galerii w korpusie głównym, o czym relacjonował w diariuszu opat paradyski Paweł Sapieha w lipcu 1694 roku¹⁶ (il. 5).

W spisie rzeczy zabranych z pałacu przez wojska rosyjskie w sierpniu 1707 roku wymieniono „W Samym Dziedzińcu Dwie Statui Siedzące na pedestałach Kamiennych na przeciwko Siebie zwane Sphinges”¹⁷. Pojawienie się tych rzeźb w Wilanowie wiązać należy z wpływem sztuki

14 A. Skrzypietz, *Wilanowskie „gospodarstwo” królewicza Aleksandra*, „Studia Wilanowskie”, 21, 2014, s. 58, przyp. 36–37.

15 I. Silvestre, *Chateau Royal de Versailles veu de l’avant-cour*, 1674. Rycina przedstawia być może tymczasową przegrodę ustawioną w trakcie przebudowy ogrodu.

16 AGAD, Archiwum Radziwiłłowskie Nieświeskie, rkps 60, *Manuskrypt ręką własną ks. Pawła Sapiehy Opata Paradyskiego potem biskupa żmudzkiego*.

17 AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. X, Papiery Sobieskich, akta niesygnowane, s. 745, *Connotacja Statui marmuru Kararskiego y innych rzeczy w Willanowie pobranych a 17 Augusti 1707*.

il. 5

Israël Silvestre,
*Pałac w Wersalu widziany
od strony dziedzińca*
wstępnego, 1674, fragment;
wł. Bibliothèque nationale de
France

francuskiej¹⁸. Na pałacowy dziedzińiec trafiły w latach osiemdziesiątych XVII wieku jako holenderskie lub flamandzkie importy¹⁹. Wzmianka o statuach ma zasadnicze znaczenie dla odczytania programu ideowego dziedzińca w czasach króla Jana III, gdyż przedstawienia sfinksów oprócz funkcji dekoracyjnej miały swoją wymowę symboliczną²⁰. Laurent Morellet w zaakceptowanym przez dwór opisie Wersalu z 1681 roku dowodził, że ustawione pierwotnie na tarasie ponad *fer-à-cheval* figury sfinksów są symbolem królewskiej mocy oraz wierności i miłości poddanych wobec ich suwerena²¹. Z usytuowaniem rzeźb w Wilanowie

- 18 Był to popularny we Francji motyw dekoracyjny, znany z *châteaux* kardynała Richelieu, Charles'a le Bruna, Honore d'Urfé oraz rezydencji królewskich w Fontainebleau, Wersalu, a od 1701 roku w Marly; zob. J. Guiffrey, *Comptes des bâtiments du Roi sous le règne de Louis XIV*, t. 1: *Colbert. 1664–1680*, Paris 1881, s. 39, 146, 193, 253, 420, 473, 993; B. Rosasco, *New Documents and Drawings concerning Lost Statues from the Château of Marly*, „Metropolitan Museum Journal”, 10, 1975, s. 86–87.
- 19 M. Wardzyński, *Holenderskie i niderlandzkie importy rzeźbiarskie dla króla Jana III w Wilanowie (1679–1696). Mechanizmy zamówień – Artyści i dzieła – Wzory*, w: *Jan III Sobieski – polski bohater narodowy i zwycięzca spod Wiednia. Historia. Pamięć. Dziedzictwo*, red. B. Dybaś, A. Ziemińska (w druku)
- 20 Por. W. Fijałkowski, *Regia solis erat. Ze studiów nad symboliką dekoracji wnętrza pałacu w Wilanowie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 36, 1974, nr 3, s. 28.
- 21 „Ils ont le visage & le sein d'une femme qui porte un bandeau Royal, & le reste du corps est d'un chien, sur lequel il y a un Amour; Ce qui tient de la femme marque la force des Rois, & le corps de chien la fidelité des Sujets, à qui il faut joindre l'amour des memes Sujets envers leur Souverain”; zob. [L. Morellet], *Explication historique de ce qu'il y a de plus remarquable dans la maison royale de Versailles*

wiązać się może postulat zawarty w jednej z refleksji Charles'a Vialarta de Saint-Paul, autora historii rządów kardynała Richelieu²². Statuy takie należało umieszczać przy bramie pałacu królewskiego jako symbol ty-leż tajemnic władzy, ileż jej siły i wskazówkę dla dworzan, że polecenia władcy powinny być wykonywane z szacunkiem i oddaniem, bez zwłoki i zbędnego namysłu²³. Obydwa dzieła trafiły do biblioteki królewskiej w Żółkwi²⁴. Para sfinksów znajdująca się w rezydencji monarchy w przestrzeni *cour d'honneur* była zatem wymownym znakiem podkreślającym istotną odrębność funkcjonalną wydzielonej przed pałacem strefy wobec dziedzińca gospodarczego. Po wywiezieniu rzeźb, łączona z obecnością tych statui na dziedzińcu paradnym symbolika związana ze sprawowaniem władzy uległa zatarciu.

Śmierć króla w 1696 roku wymusiła na rodzinie Sobieskich porozumienie co do dalszych losów rezydencji. Współwłaścicielami pałacu mieli zostać wszyscy królewicze, ostatecznie, po wycofaniu się Jakuba, od 1698 roku Wilanów stał się własnością królewicza Aleksandra²⁵. W roku 1702 i 1703 prace związane z utrzymaniem rezydencji objęły także konserwację przegrody dziedzińcowej²⁶. Z rachunków przejranych w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie przez Aleksandrę Skrzypietz wiadomo, że żelazne sztachety przeszeli malowano i złocono, zabezpieczając złoto werniksem²⁷.

Okres intensywnych prac budowlanych w Wilanowie rozpoczął się wkrótce po nabyciu dóbr wilanowskich przez Elżbietę z Lubomirskich Sieniawską. Mimo panującej mody dworu saskiego, w swoich

et en celle de Monsieur à Saint-Cloud, par le sieur Combes, Paris 1681, s. 128–129. Por. T. Dziubecki, *Rola rzeźby w architekturze nowożytnych założeń pałacowo-parkowych na przykładzie Białegostoku i Radzyna Podlaskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 58, 2013, z. 1, s. 130; T.F. Hedin, *Facts, Sermons, and Riddles: The Curious Guidebook of Sieur Combes*, „Princeton University Library Chronicle”, 76, 2015, nr 1–2, s. 85–144.

22 Ch. Vialart, *Histoire du ministere d'Armand Jean Du Plessis cardinal duc de Richelieu, sous le regne de Louys le Juste, XIII. du nom, ... avec les reflexions politiques, et diverses lettres, contenant les negociations des affaires de Piedmont et du Mont-ferrat*, 1650, s. 129.

23 „je souhaitterois que l'on mis de semblables enigmes à la porte du Palais de nos Roys, pour apprendre à tous ceux de leur Cour, de quelque condition qu'ils soient, de subit leurs Ordonnances avec respect et submission, sans en examiner ny condamner les causes qu'ils doivent toujours estimer justes, bien qu'ils ne les connoissent pas, puis-que apres tout, leur volenté doit servir de raisons à leurs sujets, et que c'est une espece de rebellion d'y contredire”, zob. *ibidem*.

24 *Katalog książek biblioteki Najjaśniejszego i najpotężniejszego króla Polskiego z Bożej laski, Jana III, szczęśliwie panującego, spisany w 1689 roku*, Kraków 1879, s. 27 i 41.

25 A. Skrzypietz, *op. cit.*, s. 55.

26 *Ibidem*, s. 58, przyp. 31. W sierpniu 1703 roku ślusarz naprawiał sztachety ogrodzenia, stosując do kitowania żywicę.

27 *Ibidem*, s. 58, przyp. 33–34, 36–37.

inicjatywach artystycznych hetmanowa odwoływała się wielokrotnie do sztuki epoki Jana III. W pałacu wilanowskim efekty działań Szreniawitki miały nawet według określenia Rafała Nestorowa wyraz swoistego historyzmu²⁸. W czasach Sieniawskiej pałac nie był stale zamieszkiwany, jego rozbudowa służyć miała celom reprezentacyjnym²⁹. Między innymi z racji dogodnego położenia Wilanów stał się miejscem często wykorzystywanym podczas uroczystości i zabaw magnackiej elity³⁰. Przestrzeń dziedzińca honorowego od strony północnej i południowej ograniczona została przez skrzydła pałacu, które ukończono w drugiej dekadzie XVIII wieku, kontynuując rozpoczęte w czasach króla Jana III prace i dostosowując szatę architektoniczną elewacji do wyglądu budynku głównego.

Modernizacja mogła objąć również przegrodę dziedzińca wewnętrznego, na co wskazują omówione już wcześniej wątpliwości związane z datowaniem zachowanego słupa bramnego, odkrycie pozostałości dwóch wariantów przebiegu przegrody oraz odmienny rzut bariery na planach z roku 1682 i około 1730. Jest to prawdopodobne, gdyż obowiązujący ceremoniał dworski, podobnie jak uroczyste wjazdy Sieniawskiej połączone z oświetlaniem posiadłości lampami, a nawet malowaniem okolicznościowych dekoracji, wymuszały dbałość o porządek i utrzymywanie nieruchomości w należyтым stanie³¹. Późniejsze relacje, w których wspomina się o słupach drewnianych i drewnianych sztachetach, są kolejnym argumentem za przebudową ogrodzenia w czasach hetmanowej. W 1725 roku z braku kamienia Plersch do dekoracji architektonicznej pałacu wykorzystywał drewno, „gdyż i to postoi a nie tak siła kosztuje”, jak wyjaśniał architekt nadworny Giovanni Spazio³². Elementy te miały zostać następnie pomalowane „kamienną farbą”³³.

Plany Wilanowa, na których przedstawiono rzut przegrody, pochodzą z okresu bezpośrednio po śmierci Elżbiety Sieniawskiej, gdy córka

28 R. Nestorow, *Pro domo et nomine suo...*, s. 274 i 312. Jego przejawem i manifestacją planowanych koligacji z rodziną Sobieskich może być u mieszczanie w przeszłach przegrody emblematów królewskich, o których nie ma wzmianek w rachunkach z czasów królewicza Aleksandra.

29 *Ibidem*, s. 231.

30 Pałac odwiedzali również król August II i królewicz Konstanty; zob. *ibidem*, s. 223–230.

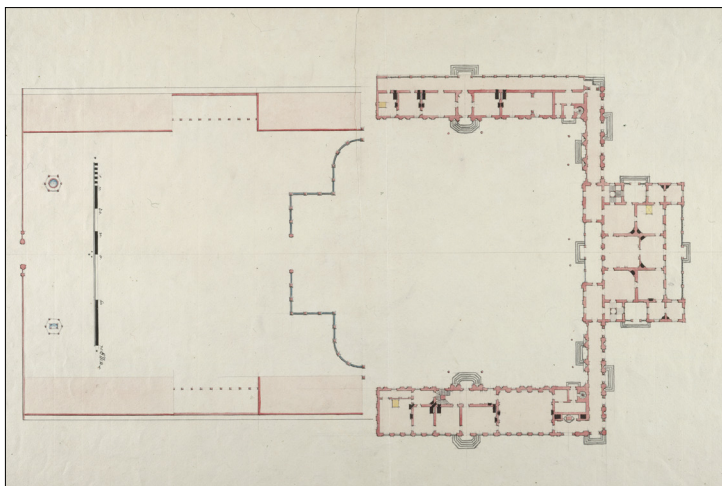
31 *Ibidem*, s. 217.

32 R. Nestorow, *Wilanowski epizod Johanna Georga Plerscha w świetle nieznanych materiałów archiwalnych*, „Studia Wilanowskie”, 18, 2011, s. 67 i przyp. 36. Zastosowanie drewna w celu ograniczenia kosztów nie było wyjątkowe. Np. w 1771 roku część ogrodzenia Dziedzińca Królewskiego w Wersalu rozebrano, zastępując je drewnianą palisadą; zob. A. Heitzmann, J. Vorenger, J. Treuillot, *op. cit.*, s. 8. Z tego samego powodu wykonywano ówczesne drewniane imitacje żelaznych ogrodzeń w Stanach Zjednoczonych; zob. G. Nash, *Wooden Fences*, Newtown 1999, s. 18.

33 R. Nestorow, *Wilanowski epizod...*, s. 68 i przyp. 38.

Maria Zofia Denhoffowa oddała pałac w dożywotnią dzierżawę Augustowi II, która zakończyła się wraz ze śmiercią władcy w 1733 roku. Z materiałów tych wynika, że w ogrodzeniu było wówczas ogółem 26 słupów, po 13 z każdej strony osi środkowego przejazdu, wliczając również słupy przy narożnikach budynków gospodarczych, gdzie znajdowały się węższe przejścia. Plan wykonany około 1730 roku w saskim urzędzie budowlanym ukazuje szczegółowo rzut przegrody, a także pary słupów kamiennych rozmieszczonych przy schodach w dziedzińcu honorowym, co świadczy o tym, że przed wejścia do budowli musiały zajeżdżać karety (il. 6). Plan z tzw. Albumu Poturzyckiego przedstawia ogrodzenie wewnętrzne mniej dokładnie w porównaniu z planem ze zbiorów drezdeńskich, z węższym przejazdem bramnym.

il. 6

Plan pałacu w Wilanowie,
ok. 1730; wł. Sächsisches
Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv
Dresden

Sporo wzmianek o wyglądzie środkowej przegrody znajdujemy także w inwentarzach i rachunkach rzemieślników zajmujących się utrzymaniem budowli w czasie, gdy pałac był własnością Marii Zofii i Augusta Czartoryskiego (1729–1781) oraz Izabeli Lubomirskiej (1781–1799). Juliusz Starzyński, wykorzystując zaginiony inwentarz pałacu z 1743 roku, podał, że ogrodzenie *cour d'honneur* składało się wówczas ze słupów kamiennych ustawionych „na przemian z drewnianymi, które tworzyły przejście i sztachety, a na poprzecznych sztabach żelaznych widoczne były korony królewskie i herbowe tarcze Sobieskich”³⁴. Pracujący dla Czartoryskich malarz rzemieślnik Kallinka około połowy stulecia przynajmniej dwukrotnie w okresie dziewięciu lat odnawiał ogrodzenie dziedzińca honorowego³⁵. W *Connotacyi* prac z 1748 roku pisał: „Palustrata Wielka Żelazna na srodku dziedzinca słupy kamienne

34 J. Starzyński, *op. cit.*, 1933, s. 34.

35 R. Nestorow, J. Sito, *Rezydencja i dobra wilanowskie w świetle materiałów archiwalnych z Biblioteki Czartoryskich w Krakowie (rkps 11318 i 11358)*, Warszawa 2010 („Ad Villam Novam”, t. 3), s. 14.

il. 7

Bernardo Bellotto,
zw. Canaletto, *Palac
w Wilanowie od strony
wjazdu*, 1776, fragment;
wł. Zamek Królewski
w Warszawie – Muzeum

raz a drewniane dwa razy Szaro Malowane Sztaby zas zelazną farbą Dwa razy malowane, korony y Tarczą zultą farbo Malowane³⁶. W 1757 roku Kallinka wystawił kolejny kwit z wyszczególnieniem robót między innymi przy „palustracie” w dziedzińcu³⁷. Malarz wymalował „9 Postamentow, Wielkich, Drewnianych, na Palustracie w Dziedzincu, 3. Razy [...] Szaro” oraz „13 Przesel, Palustrady w Dziedzincu Drewnianey, w niey, Sztabow 195, kolorem, zelaza, Malowane Korony blaszane Laury y Tarcze Kolorem Zultym [...]”³⁸.

Wygląd ogrodzenia dziedzińca honorowego w latach siedemdziesiątych XVIII wieku znany jest jedynie z obrazu Bernarda Bellotta z 1776 roku. Widoczne są na nim słupy lewej i prawej części przegrody oraz przęsła ogrodzenia wykonane w formie malowanych z użyciem czerni sztachet utrzymywanych przez górne i dolne sztaby poziome. Powierzchnia dziedzińca paradnego obsiana jest koszoną trawą,

36 R. Nestorow, J. Sito, *Rezydencja i dobra...*, s. 141: [F. Kallinka], *Connotacya Skonczoney Roboty Malowania w Palacu Willanowskim y w Ogrodzie Na roznym miejscu skonczona d. 19 8brys 1748.*

37 *Ibidem*, s. 158: [F. Kallinka], *Connotacya Skonczoney Roboty Malowania w Ogrodzie Willanowskim d. 4ta 7brys 1757.*

38 *Ibidem.*

podobnie jak *avant cour* po obu stronach środkowej drogi wjazdowej, gdzie odbywa się typowa dla epoki ceremonia powitania³⁹. Taki rodzaj nawierzchni dziedzińca rzeczywiście opisało dwóch podróżnych zwiedzających Wilanów niedługo po powstaniu obrazu. W latach 1777–1778 Johann Bernoulli odnotował: „wielki gazon przed pałacem w guście angielskim”, a w roku 1791 Friedrich Schulz zapisał: pałac „pobudowany w półokrąg zamyka obszerny, trawnikiem okryty dziedziniec”⁴⁰ (il. 7).

W świetle tych relacji widok wydaje się zgodny z rzeczywistością, z wyjątkiem proporcji przegrody i szczegółów jej konstrukcji (brak herbów królewskich, kształt, kolor i liczba sztachet). Mniej wiarygodny jest skrót perspektywiczny lewej części ogrodzenia. Artysta w celu wyeksponowania skrzydła pałacowego odsunął od przegrody spichlerz, który widoczny jest zza znajdującego się na pierwszym planie drzewa. Również w miejscu, w którym powinien znajdować się przejazd bramny, widoczne są sztachety. Trudno stwierdzić, czy oznacza to, że brama *cour d'honneur* posiadała w tym okresie lub może także wcześniej otwierane skrzydła.

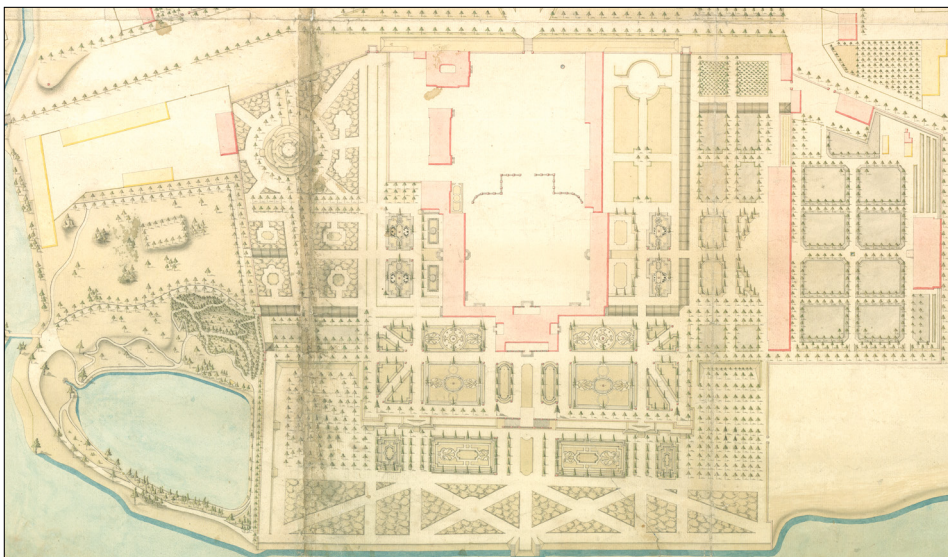
Następne informacje źródłowe pochodzą z 1784 roku, gdy pałac przechodził renowację w związku z budową nowych pawilonów przy skrzydle południowym. Zwiedzający posiadłość Georg Forster zapisał, że „to ładny pawilon jednopiętrowy z dwiema bramami i dwoma skrzydłami”⁴¹. W październiku tego roku murgrabia Havemann otrzymał zapłatę za farby i oleje potrzebne do wymalowania „kapeluszy blaszanych na latarniach”⁴². Ilustracją zmian w przestrzeni obydwu dziedzińców wprowadzonych przez Lubomirską jest zachowany w odrzynie plan Wilanowa z około 1782 roku, na którym widoczne są nowe budynki wzniesione po stronie południowej *avant cour*. Przed pawilonem kąpielowym usytuowanym naprzeciw ogrodzenia wewnętrznego dziedzińca widoczny jest ozdobny trawnik. Ogrodzenie nie oddzielało już wówczas całkowicie przeddziedzińca od dziedzińca paradnego, na który można było dostać się szerokim przejściem przy nowych apartamentach (il. 8).

39 Por. D. Sikora, *Rola archeologii ogrodowej w procesie rewaloryzacji ogrodu zabytkowego na przykładzie Ogrodu Wilanowskiego*, „Monument. Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków”, 1, 2004, s. 184.

40 J. Bernoulli, *Podróż po Polsce (1777–1778)*, w: *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, oprac. W. Zawadzki, t. 1–2, Warszawa 1963, t. 1, s. 347; F. Schulz, *Podróż Infantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793*, w: *ibidem*, t. 2, Warszawa 1963, s. 327–376.

41 G. Forster, *Dziennik podróży po Polsce*, w: *ibidem*, t. 1, s. 66.

42 AGAD, Archiwum Gospodarze Wilanowskie Anteriora (dalej: AGWil. Ant.), sygn. 180, s. 96: *Expens na Budowle pro Mense 8bris. 1784*. Wzmianka o latarniach odnosi się może do latarni na słupach bramy *cour d'honneur*, wymienionych w inwentarzu z 1793 roku.

il. 8

Plan pałacu w Wilanowie,
ok. 1782, odrys Zakładu
Architektury Polskiej
Politechniki Warszawskiej;
wł. AGAD

Więcej szczegółów na temat „balustrady” *cour d'honneur* zawiera inwentarz pałacu wilanowskiego sporządzony przez Stanisława Chotomskiego we wrześniu 1793 r.:

Od Bramy prosto idąc ku Pałacowi Balustrada przezroczyta na podmurowaniu Dziedziniec dzieląca, po podlu ktorej Słupów kamiennych 2 ktore formuią Bramę. Ta Balustrada dzieli się na dwie strony iedna ztych ma. Na prawey Stronie Słupow na podmurowaniu kamiennych 4. Drewnianych 6. Między ktoremi Słupami Sztabów żelaznych 42. Na niektórych Korony Krolewskie z Błachy z Laurami Tarczami gdzie na niektórych braknie w Polach, poprzecznych Sztabow żelaznych 3. A drewnianych 8. Po lewey stronie Słupow kamiennych 9. A drewnianych 2. na Podmurowaniu, między ktoremi Sztabow żelaznych 80. Poprzycznych Sztabow 7, stojące Sztaby takze z Koronami Krolewskimi i Laurami na niektórych braknie, reszta zas podobnych Sztabow drewniane malowane. Bramę formuiących Słupy dwa Kamienne na tych znajduje się Latarni sklanych 2. na innych zaś Filarach żelaz do Latarni całych znajduje się 11. reszta zepsute. Wtey Bramie Balustrady dwa Słupy kamienne okrągłe w Ziemię wkopane⁴³.

Na podstawie opisów i ikonografii można zatem próbować odtworzyć wygląd ogrodzenia począwszy od lat czterdziestych XVIII wieku. Na kamiennej podmurówce zakończonej gzymsem wniesione były kamienne i drewniane słupy przegrody, po 13 z każdej strony, wliczając słupy bramy. Jeżeli wierzyć przekazowi Canaletta, słupy zwieńczone były gzymsami i sięgały do wysokości linii gzymsów podokiennych pałacu. Starzyński, opierając się na inwentarzu z 1743 roku, pisze, że kamienne

43 AGAD, AGWil., sygn. 171 [S. Chotomski], *Inwentarz Pałacu Willanowskiego Spisany 1793*, s. 51.

i drewniane słupy były wówczas ustawione na przemian, ale inwentarz z 1793 roku wymienia nierówną liczbę słupów, po stronie lewej 11, w tym 9 kamiennych, po stronie prawej 10, w tym tylko 4 kamienne. Oznacza to, że w tym czasie nie tylko rozebrano pięć słupów, ale niektóre drewniane wymieniono również na kamienne. Prześla ogrodzenia składały się z dwóch poziomych sztab, dolnej i górnej, w których zamontowane były sztachety. Według Starzyńskiego, w 1743 roku sztachety były drewniane, natomiast na sztabach znajdowały się emblematy królewskie w postaci koron i tarcz herbowych Sobieskich wykonane z blachy. Kallinka, malując w 1748 roku przegrodę dziedzińca, dodał, że balustrada była „żelazna” i malował ją „żelazną farbą”, korony i tarcze na żółto, a słupy na szaro. Nie wiadomo, czy mówiąc o żelaznej przegrodzie, miał na myśli materiał, czy kolor, bowiem dziewięć lat później pisał wyraźnie, że pomalował przęsła „Palustrady [...] Drewnianey” kolorem żelaza. W inwentarzu z 1793 roku podano natomiast, że część sztachet była drewniana i także na nich umieszczono królewskie emblematy. Oprócz tego, na słupach bramy pod koniec wieku znajdowały się dwie szklane latarnie, a na pozostałych były częściowo zepsute „żelaza” do ich zawieszania.

Wyjaśnienia wymagają sformułowania „żelazną farbą” i „kolorem żelaza”.

W XVIII stuleciu „żelazny”, jak odnotował później słownik Samuela Lindego, oznaczał „żelazną farbę, dziką, jako marmuru ciemnoczerwonego”⁴⁴. Kolorystyka przegrody dziedzińca w XVIII wieku nawiązywała wyraźnie do barw elewacji pałacu wilanowskiego. Słupy ogrodzenia były utrzymane w szarej tonacji, podobnie jak stolarka drzewiowa i boazerie wnętrza pałacowych. Ciemnoczerwone, czy też rdzawe, sztachety malowano w tonacji płaskorzeźb w supraportach fasady. Żółty kolor blach z emblematami królewskimi nie tylko stanowił imitację złota, lecz odpowiadał barwie części dekoracji architektonicznej elewacji.

Pod koniec XVIII wieku ogrodzenie dziedzińca paradnego było już bardzo zniszczone i pozbawione pierwotnej symetrii. Brakowało pięciu słupów, większości sztab poziomych i ponad połowy sztachet oraz części herbów królewskich, jak również wielu haków do latarni. Po wyjeździe Lubomirskiej z Polski w czerwcu 1785 roku dziedziniec honorowy praktycznie przestał też spełniać swoją reprezentacyjną funkcję, bowiem księżna marszałkowa po powrocie do kraju w roku 1791 nie zamieszkała w stolicy. W 1794 roku w czasie insurekcji kościuszkowskiej majątek wilanowski uległ znacznej dewastacji⁴⁵. Zniszczono większość ogrodzeń na terenie

44 A. Madeja, *Skąd pochodzą polskie nazwy kolorów*, „Postscriptum Polonistyczne”, 6, 2010, nr 2, s. 206. Słowem „dziki” określano też rdzawoczerwony kolor nasion komonicy; zob. A. Zdanowicz, M. Szyszko, J. Filipowicz *et al.*, *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861, s. 285.

45 AGAD, Archiwum Potockich z Łańcuta (dalej: APL), sygn. 126, *Obrachowanie Poczynionych Szkód przez Woysko Moskiewskie y Polskie w Dobrach Willanowskich y Nieporętskich w czasie Rewolucyi w roku 1794ym*, [1795].

folwarku, a znaczną część metalowych elementów architektonicznych, urządzeń i narzędzi zarekwirowano⁴⁶. Rejestr strat wymienia żelazne sztachety wyciągnięte z siedmiu przeszł ogrodzenia dziedzińca honorowego i rozbicie kamiennych czy też murowanych słupów przegrody⁴⁷.

Odbudowę ogrodzenia na polecenie księżnej rozpoczęto w sierpniu 1796 roku⁴⁸. W przypadku wilanowskiego ogrodzenia *cour d'honneur* chodziło tyleż o troskę o pamiątki historyczne, ileż o zachowanie świadectwa dawnej etykiety dworskiej, w czym Lubomirska kontynuowała na terenie Wilanowa działania Elżbiety Sieniawskiej. Do wiosny kolejnego roku stolarz wilanowski Grass sporządził drewniane sztachety i słupy, wówczas też murarze odnowili lub może wykonali ponownie podmurówkę przegrody⁴⁹. W sierpniu i wrześniu 1797 roku malarz Jakub Rosłakowski pomalował ogrodzenie⁵⁰. Odbudowa kosztowała łącznie 433 zł 22 gr i w roku 1797 był to oprócz napraw murów i gzymsów drugi co do wielkości wydatek w kosztach utrzymania budynku pałacowego, które łącznie wyniosły 1660 zł 12 gr. Karol Alberti około 1800 roku ukazał przegrodę dziedzińcową bez środkowego występu, z przeszłami o sztachetach, których zakończenia układają się w łuki odcinkowe, a także dziedzińiec honorowy pozbawiony trawnika. Ponieważ umiejętności artysty nie były wysokie, trudno powiedzieć, czy przegroda po odbudowie rzeczywiście tak wyglądała i na ile odnowione ogrodzenie powtarzało wygląd bariery zniszczonej w roku 1794 (il. 9).

Przystępując w 1799 roku do przebudowy Wilanowa, Stanisław Kostka Potocki zastał majątek zadłużony, lecz folwark i dziedzińiec uporządkowany dzięki przedsiębiorczości księżnej marszałkowej. Ogrodzenie, które zobaczył, było jednak tylko naśladownictwem wcześniejszego. Z wyjątkiem podmurowania i obydwu słupów bramy, była to teraz konstrukcja drewniana. W ciągu przeszło stu lat przegroda traciła stopniowo walor autentyczności i rolę użytkową, stając się dekoracją wypełnianą sukcesywnie imitacjami bardziej szlacheckich materiałów. O ile Potocki przyznawał architekturze pałacu pewne zalety, co odczuwa

46 Straty w budynkach w folwarku wilanowskim łącznie z rozebrzonymi ogrodzeniami i płotami wyceniono na 2910 zł. Wartość zabranych metalowych narzędzi i sprzętów przekroczyła 3300 zł; zob. *ibidem*, s. 1–3.

47 *Ibidem*, s. 5 i 7.

48 AGAD, APL, sygn. 112/1, *Rachunki Expensy Gospodarney od Roku 1794go* [do 1799] w pałacu Warszawskim, Mokotowskim i Willanowskim Xny Izabelli Lubomirskiej oraz magazynie na Solcu, s. 66: „Rozkaz JO Pani pod datum 17: Augusta y 29 7br 1796”.

49 *Ibidem*, s. 61 [XII 1796]: „Stolarzowi na konto do porządzenia Materyałow do Sztachetow przy Pałacu”; s. 66 [III 1797]: „Stolarzowi Willanowskiemu na konto Rachunku na robienia Stachetty przed Pałacem”; s. 67 [IV 1797]: „Stolarzowi Grassowi reszta Pieniędzy od robienia Stachetty przed Pałacem”; s. 68 [V 1797]: „Mularzom od Reperacyi Mur pod Stachetami w Pałacu [...] Stolarzowi od robienia nowe Filarze lub Postament”.

50 *Ibidem*, s. 72 [IX 1797]: „Malarzowi Rozlakowski:[iemu] od pomalowania Stachetow przy Pałacu”.

się, czytając *Opis Wilanowa*, nie był zwolennikiem stylu, o którym pisał, że „był częścią tego ogólnego zepsucia”, jakie przyczyniło się do upadku Rzeczypospolitej⁵¹.

Decyzja o całkowitej zmianie wyglądu dziedzińca pałacowego wiązała się z konsekwentnym dążeniem do przekształcenia otoczenia rezydencji w duchu wzorów podpatrzonych w czasie podróży do Anglii, wprowadzanych też przez samego Potockiego w należącym do niego Olesinie, lecz także w położonych niedaleko Puławach Izabeli Czartoryskiej, które w tym czasie kilkakrotnie odwiedził⁵². Nowością był tam uwieczniony przez Zygmunta Vogla pałacyk Marynki, wybudowany dla Marii Wirtemberskiej w otoczeniu ogrodu angielskiego puławskiego pałacu. Przed budynkiem znajdował się podjazd wokół kolistego, obniżonego względem poziomu, terenu gazonu. Innowacja ta, powstała w latach 1790–1791, była jedną z pierwszych realizacji Jamesa Savage’a, irlandzkiego ogrodnika Czartoryskiej⁵³ (il. 10).

il. 9

Karol Alberti, *Widok pałacu w Wilanowie, ok. 1800* (*1te Ansicht des Schlosses zu Willanow bey Warschau, um 1800*); wł. Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Grafiksammlung

51 „Mais Jean Sobieski etait done le plus de gout que l’on n’a suppose ordinairement aux lords, et les beaux arts etoient plus cultives jusqu’a ses jours en pologne, que ne le croyent les etrangers et que nous ne le pensons nous memes. Le mauvais gout fut l’avant coureur de notre Chate[au] il fut partie de cette corruption generale, qui pendant plus d’un siecle creusant notre tombeau”; zob. S.K. Potocki, *op. cit.* s. 349.

52 AGAD, APP, sygn. 262, t. 2, s. 1074, list z Puław, 15 VIII 1801; s. 1078, list z Puław, 16 VIII 1801.

53 Czartoryska sugerowała córce wybór takiej formy dziedzińca: „Jeżeli ogrodnik już jest to się z nim umów, żeby cały kawał co przed twoim domem aż do drogi, i aż pod Dziką Promenadę idzie, zasiał gazonem i zrobił dziką promenadę a la anglaise – z drogą, aby można było dojechać przed dom”; zob. Z. Gołębiowska, *Angielskie wzorce i inspiracje w życiu dworu puławskiego na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F, Historia, t. 46/47, 1991/1992, s. 205 i przyp. 85.

il. 10

Zygmunt Vogel, *Widok pałacu Marynki w Puławach*, 1796; wł. Muzeum Narodowe w Poznaniu

„Nic piękniejszego być nie może”, pisała z entuzjazmem Czartoryska do córki o obsadzonej drzewami alei prowadzącej na otwartą przestrzeń podjazdu wokół gazonu przed domem. Na początku XIX wieku była to wciąż nowość, gdyż nadal większość polskich założen pałacowych, zwłaszcza budowli ze skrzydłami bocznymi, miała dziedzińce zamknięte jakąś formą ogrodzenia. George Burnett, podróżujący po Polsce w latach 1804–1805, tak zapamiętał wygląd prowincjonalnych rezydencji: „Przedstawiają one rozbudowaną elewację, złożoną ze środkowego domu flankowanego przez dwa wydatne skrzydła, których końce połączone są [ze sobą] przez palisadę, całość ta zamyka obszerny dziedziniec”⁵⁴. Krótko po założeniu gazonu przed pałacem Marynki w ten sam sposób zakomponowano dziedziniec głównej siedziby Czartoryskich w Puławach, o czym także wspominał Burnett, który zwrócił uwagę, że choć zamknięty był on „typowym ogrodzeniem”, to prowadziła przez nie aż do drzwi droga okalająca znajdującą się pośrodku trawnik z sadzawką⁵⁵.

54 „They present an extensive front, consisting of the central mansion, flanked by two considerable wings, of which the extremities being joined by a palisade, the whole encloses a spacious court”, G. Burnett, *View of the Present State of Poland*, London 1807, s. 158.

55 „The interval between the house and offices, on the other side, is left open for the road, which leads up to the door. The area of the court is completed, on the north, by the customary palisade. In this ample court, there is a capacious bason of water wellstocked with fish”, *ibidem*, s. 189.

Potocki zwracał na Puławy bacznią uwagę. W 1802 roku pisał z Wilanowa do syna, że rozebrał mur „tu, co Ogród od Promenady dzieli, co daje wielki efekt, gdyż zielony dywan przed apartamentem matki jest większy niż ten w Puławach”⁵⁶. Jak czytamy dalej, wszystkie prace służyć miały reprezentacji rodziny: „Nie obawiaj się, że sprzedamy Wilanów, piękny pałac pozostanie w rodzinie i doda jej splendoru”. W opinii Potockiego, wilanowski ogród angielski był znacznie lepiej uformowany niż park w Puławach i wyjątkowy na tle innych polskich ogrodów tego typu⁵⁷.

Pierwszego grudnia 1801 roku Potocki pisał do żony: „drzewa przed domem podkrzesane, cały ten plac wyczyszczony, mury obsadzone a płoty zreperowane”⁵⁸. Rozbieranie przegród i otwieranie widoków na budynki i naturę miało jednak swoją nieoczekiwaną cenę. Już kilka lat później Pilawita zabraniał gracjalistom (emerytowanym służącym żyjącym z pensji pańskiej) trzymania lub swobodnego puszczenia zwierząt gospodarskich, zwłaszcza świń, by „Trawników nie psuły, pod zastrzeleniem gdy się która ukaże”⁵⁹. W swoich przedsięwzięciach Stanisław Kostka Potocki musiał zatem stale rozważać maksymę Thomasa Whately’ego „całe ogrodzenie to ogród”⁶⁰. Ogrodzenie dziedzica honorowego, które Potocki zdecydował się rozebrać, podkreślało być może w jego przekonaniu przede wszystkim wspomniany *aspect d’une prison*, jakim odznaczać się miała architektura pałacu⁶¹. To właśnie między innymi w braku przegród i krat, świadectw kultury dworskiej epoki rozbiorów, współcześni Stanisława Kostki Potockiego widzieli charakterystyczną cechę wielkiego gospodarstwa, *un grand ferme rustique*⁶².

56 AGAD, APP, sygn. 263, t. 1, s. 192, list z Warszawy, 22 XI 1802: „je plante ici et a Wilanow, ou j’ai fait abbatre la muraille co Ogrod od Promenady dzieli la, ce qui est d’un grand effect car le tapis vert devant l’appartement de la mere est devenu plus grand que celui de Puławy. N’ayez pas peur que nous vendrions Wilanow, le beau chateau restera a la famille et ajoutra a ca splendeur, comme ca le [dit] fort bien”.

57 *Ibidem*, s. 200, list z Warszawy, 02 XII 1802: „je t’assure que nous n’avons pas un jardin anglois en pologne qui a l’aire qu’a celui ci, [...] beaucoup plus developement que celui de Puławy”.

58 *Ibidem*, s. 1181, list z Warszawy, 1 XII 1801. Datę rozbiórki przegrody ustalił Fijałkowski na podstawie rachunków dóbr wilanowskich; zob. *idem*, *Wilanów* (1973), s. 91.

59 AGAD, AGWil. Ant., sygn. 302, s. 223: *Notata zostawionych zleceń na wyjeźdźnym z Wilanowa in Julio Rfokju 1806*, s. 224.

60 T. Whately, *Observations on modern gardening*, London [1770], s. 210.

61 Skojarzenie z więzieniem przypomina losy innej powszechnie znanej rezydencji *entre cour et jardin*, wzniesionego w 1728 roku paryskiego pałacu księżniczki Ludwika Franciszki de Bourbon (pałacu Burbonów), który faktycznie przez pewien czas po rewolucji pełnił taką funkcję.

62 *De la retraite, établissement sondé pour le traitement de la démence dans l’York Shire, des intentions philanthropiques des Quakers en faveur des aliénés, et des observations de M. Mason Cox, sur la jolie*, „L’Esprit des journaux, françois et étrangers”, 3, 1814, s. 167 i 172.

W 1801 roku zlikwidowano zatem powstały w czasach panowania Jana III układ dwóch dziedzińców razem z dzielącym je ogrodzeniem, mimo że dopiero co (cztery lata wcześniej) na polecenie Lubomirskiej przegrodę pieczołowicie odnowiono po zniszczeniach z okresu insurekcji kościuszkowskiej. Jaka była przyczyna takiej zmiany? Niewątpliwie Potockim kierowała potrzeba posiadania odpowiedniej reprezentacji, zgodnej ze statusem rodziny i własnymi ambicjami, czemu dawał wielokrotnie wyraz w korespondencji. Przy podjęciu decyzji o likwidacji ogrodu aktualna moda i wyrobiony smak artystyczny miały też, jak się zdaje, większe znaczenie niż treści symboliczne zawarte w dekoracji nienajważniejszej części królewskiej budowli.

Materiały archiwalne z zasobów

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD)

- Archiwum Publiczne Potockich (APP)
- Archiwum Potockich z Łańcuta (APŁ)
- Archiwum Radziwiłłowskie Nieświeckie
- Archiwum Radziwiłłów (AR), Dz. X, Papiery Sobieskich, akta niesygnowane
- Archiwum Gospodarcze Wilanowskie Anteriora (AGWil. Ant.)
- Archiwum Gospodarcze Wilanowskie (AGWil.)

Publikacje

- Baran M., Witkowski M., *Gabinet Królowej al Fresco malowany w świetle nowych odkryć*, „Wilanowski Informator Konserwatorski”, 2014, s. 56–71.
- Bernoulli J., *Podróż po Polsce (1777–1778)*, w: *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, oprac. W. Zawadzki, t. 1–2, Warszawa 1963, t. 1, s. 327–376.
- Burnett G., *View of the Present State of Poland*, London 1807.
- Cydzik J., Fijałkowski W., *Wilanów*, Warszawa 1989.
- De la retraite, établissement sondé pour le traitement de la démence dans l'York Shire, des intentions philanthropiques des Quakers en faveur des aliénés, et des observations de M. Mason Cox, sur la jolie*, „L'Esprit des journaux, françois et étrangers”, 3, 1814.
- Dziubecki T., *Rola rzeźby w architekturze nowożytnych założeń pałacowo-parkowych na przykładzie Białegostoku i Radzyna Podlaskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 58, 2013, z. 1, s. 124–137.
- Fijałkowski W., *Regia solis erat. Ze studiów nad symboliką dekoracji wnętrza palacu w Wilanowie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 36, 1974, nr 3, s. 22–41.
- Fijałkowski W., *Królewski Wilanów*, Warszawa 1997.
- Fijałkowski W., *Wilanów. Pałac i ogród*, Warszawa 1954.
- Fijałkowski W., *Wilanów*, Warszawa 1973.
- Fijałkowski W., *Wilanów. Rezydencja króla zwycięzcy*, Warszawa 1983.
- Fijałkowski W., *Wilanów i zespół pałacowo-ogrodowy*, Warszawa 1962.
- Forster G., *Dziennik podróży po Polsce*, w: *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, oprac. W. Zawadzki, t. 1–2, Warszawa 1963, t. 1, s. 41–103.
- Gołębniak A., Jankowski A., *Badania archeologiczne Ogródów Królewskich w Wilanowie – sezon 2004/2005*, „Monument. Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków”, 2, 2005, s. 275–303.
- Gołębiowska Z., *Angielskie wzorce i inspiracje w życiu dworu puławskiego na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F, Historia, t. 46/47, 1991/1992, s. 191–228.
- Guiffrey J., *Comptes des bâtiments du Roi sous le règne de Louis XIV*, t. 1: *Colbert. 1664–1680*, Paris 1881.
- Heitzmann A., Vorenger J., Treuillot J., *Fouilles archéologiques de la Grille royale du château de Versailles (2006). Les restes fauniques du fossé nord de Le Vau. Étude archéozoologique préliminaire*, „Bulletin du Centre de

- Recherche du Château de Versailles”, 2011, <https://journals.openedition.org/crcv/10941> (dostęp: 23 II 2019).
- Hedin T.F., *Facts, Sermons, and Riddles: The Curious Guidebook of Sieur Combes*, „Princeton University Library Chronicle”, 76, 2015, nr 1–2, s. 85–144.
- Katalog księzek biblioteki Najjaśniejszego i najpotężniejszego króla Polskiego z Bożej łaski, Jana III, szczęśliwie panującego, spisany w 1689 roku*, wyd. J.T. [książę Lubomirski 1879], Kraków 1879.
- Madeja A., *Skąd pochodzą polskie nazwy kolorów*, „Postscriptum Polonistyczne”, 6, 2010, nr 2, s. 197–217.
- [Morellet L.], *Explication historique de ce qu'il y a de plus remarquable dans la maison royale de Versailles et en celle de Monsieur à Saint-Cloud, par le sieur Combes*, Paris 1681.
- Nash G., *Wooden Fences*, Newtown 1999.
- Nestorow R., *Pro domo et nomine suo. Fundacje i inicjatywy artystyczne Adama Mikołaja i Elżbiety Steniawskich*, Warszawa 2016.
- Nestorow R., Sito J., *Rezydencja i dobra wilanowskie w świetle materiałów archiwalnych z Biblioteki Czartoryskich w Krakowie (rkps 11318 i 11358)*, Warszawa 2010 („Ad Villam Novam”, t. 3).
- Polanowska J., *Twórczość architekta amatora*, Warszawa 2009.
- Rosasco B., *New Documents and Drawings concerning Lost Statues from the Château of Marly*, „Metropolitan Museum Journal”, 10, 1975, s. 79–96.
- Scholze H.E., *Pałac w Wilanowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 4, 1959, nr 3–4, s. 187–208.
- Schulz F., *Podróże Infantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793*, w: *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, oprac. W. Zawadzki, t. 1–2, Warszawa 1963, s. 381–673.
- Sikora D., *Rola archeologii ogrodowej w procesie rewaloryzacji ogrodu zabytkowego na przykładzie Ogrodu Wilanowskiego*, „Monument. Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków”, 1, 2004, s. 175–200.
- Skrzypietz A., *Wilanowskie „gospodarstwo” królewicza Aleksandra*, „Studia Wilanowskie”, 21, 2014, s. 55–72.
- Starzyński J., *Wilanów. Dzieje budowy palacu za Jana III*, Warszawa 1933 („Studia do dziejów sztuki w Polsce”, t. 5 ; wyd. 2: Warszawa 1976).
- Vialart Ch., *Histoire du ministere d'Armand Jean Du Plessis cardinal duc de Richelieu, sous le regne de Louys le Juste, XIII. du nom, ... avec les reflexions politiques, et diverses lettres, contenant les negociations des affaires de Piedmont et du Montferrat*, 1650.
- Wardzyński M., *Holenderskie i niderlandzkie importy rzeźbiarskie dla króla Jana III w Wilanowie (1679–1696). Mechanizmy zamówień – Artyści i dzieła – Wzory*, w: *Jan III Sobieski – polski bohater narodowy i zwycięzca spod Wiednia. Historia. Pamięć. Dziedzictwo*, red. B. Dybaś, A. Ziemlewska (w druku).
- Whately T., *Observations on modern gardening*, London 1770.
- Zdanowicz A., Szyszko M., Filipowicz J. et al., *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861.

- s. 37 A. Boy, Plan sytuacyjny Wilanowa, 1682, fragment; za: J. Starzyński, *Wilanów. Dzieje budowy pałacu za Jana III*, Warszawa 1933 („Studia do dziejów sztuki w Polsce”, t. 5), s. 25, ryc. 15
- s. 38 Słup bramny ogrodzenia dziedzińca honorowego, XVII w.(?), Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie; nr inw. Wil.RzA.95; wł. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie; © Zbigniew Reszka, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie
- s. 39 J.Ch. Naumann, Szkic rozbudowy pałacu w Wilanowie, ok. 1710; za: W. Fijałkowski, *Wilanów. Rezydencja króla zwycięzcy*, Warszawa 1983, s. 116, il. 164
- s. 39 Rekonstrukcja przebiegu muru ogrodzenia dziedzińca honorowego, za: A. Golembnik, A. Jankowski, *Badania archeologiczne Ogródów Królewskich w Wilanowie – sezon 2004/2005*, „Monument. Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków”, 2, 2005, s. 281, il. 3
- s. 40 Israël Silvestre, *Pałac w Wersalu widziany od strony dziedzińca wstępnego*, 1674, fragment; wł. Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, RESERVE FOL-QB-201 (53); © Domena publiczna
- s. 43 *Plan pałacu w Wilanowie*, ok. 1730, Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden, sygn. [SLHA] Risssschr. VII Fach 87, nr 9a, *Ein Haupt Grund Riss des Palais von Willanow*, wł. Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden; © Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden
- s. 44 Bernardo Bellotto, zw. Canaletto, *Pałac w Wilanowie od strony wjazdu*, 1776, fragment; nr inw. ZKW 447; wł. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum; fot. Andrzej Ring Lech Sandzewicz, © Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum
- s. 46 Plan pałacu w Wilanowie, ok. 1782, odrys Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, wł. AGAD, Zb. Kart., sygn. 475-1; © Domena publiczna
- s. 49 Karol Alberti, *Widok pałacu w Wilanowie, ok. 1800 (Ite Ansicht des Schlosses zu Willanow bey Warschau, um 1800)*; nr inw. +Z110340805; wł. Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Grafiksammlung; © ÖNB Vienna: +Z110340805
- s. 50 Zygmunt Vogel, *Widok pałacu Marynki w Puławach*, 1796; nr inw. MNP Gr 130; wł. Muzeum Narodowe w Poznaniu; fot. Pracownia Fotografii Cyfrowej MNP; © Muzeum Narodowe w Poznaniu

MICHAŁ WITKOWSKI

Studiował historię sztuki w Instytucie Historii Sztuki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego oraz konserwację dzieł sztuki na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Autor „*Laquearia subter*”. *Dekoracja malarska żółkiewskiej rezydencji króla Jana III i jej europejskie źródła*, a także autor i współautor artykułów z dziedziny historii sztuki, kultury i historii kultury materialnej.

Opracowanie wykonano w ramach prac własnych

Kontakt: michal.igor.witkowski@gmail.com

Copyright ©: 2019 Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie.
All rights reserved.